SÉRIE "Sociological Sciences"

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-4\(4\)-139-151](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-4(4)-139-151)

Геннадій Целковський

*старший викладач,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра богослов'я та релігієзнавства, м. Київ, Україна, e-mail:
genats2@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2652-9506>*

МОВНІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ЄВРОМАЙДАНУ

Анотація. В даній статті проводиться ретроспективний аналіз взаємовідносин та взаємовпливу мовної політики Української православної церкви у питанні мови богослужіння та мовної ситуації в українському суспільстві. Розглядаються тогочасні підходи та рішення щодо питання про взаємозв'язок національної самоідентифікації та вибору мови богослужіння. Аналізується специфіка українського трилінгвізму в контексті мовної політики церкви напередодні Євромайдану.

Для вирішення даного завдання, автором були виявленні основні характеристики ставлення УПЦ до структури взаємовідносин трьох мов – української, російської, церковнослов'янської. Показана центристська позиція Митрополита Володимира щодо української мови, та щодо можливості її подальшого розвитку у богослужінні, що різко відрізняється від ставлення до української мови сучасного керівництва УПЦ.

Окремо була розглянута позиція церковнослов'янської мови, яка має статус «умовно священної», тобто такої, що є більш наближена до Бога, що, хоча і суперечить християнському вченню, але має сильні локальні прояви.

Була розкрита мовна політика Української православної церкви Київського

Патріархату для проведення порівняння. Показано, що УПЦ КП розглядало українську мову як головний ресурс залучення патріотично налаштованої пастви та священнослужителів, що з іншого боку призводило до неможливості перехилити терези на сторону українізації УПЦ, оскільки не виявлялася критична маса прибічників української мови як мови богослужіння в керівництві УПЦ.

Ключові слова: мова богослужіння, церковнослов'янська мова, білінгвізм, мовні політики, Українська православна церква.

Gennadiy Tselkovskyi

*Senior Lecturer,
National Pedagogical Drahomanov University,
Faculty of Philosophy and Social sciences,
Department of Theology and Religious studies,
Kyiv, Ukraine, e-mail: genats2@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2652-9506>*

LANGUAGE POLICIES OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH ON THE EVE OF EUROMAIDAN.

Abstract. This article provides a retrospective analysis of the relationship and interaction of the language policy of the Ukrainian Orthodox Church regarding liturgical language and the language situation in Ukrainian society. Contemporary approaches and solutions to the question of the relationship between national self-identification and the choice of language of liturgy are considered. The specifics of Ukrainian trilingualism in the context of the church's language policy on the eve of Euromaidan are analyzed. To solve this problem, the author identified the main characteristics of the UOC's attitude to the structure of relations between the three languages - Ukrainian, Russian, and Church Slavonic. The centrist position of Metropolitan Volodymyr regarding the Ukrainian language and regarding the possibility of its further development in the liturgy, which is strikingly different from the current attitude to the Ukrainian language of the modern leadership of the UOC, are shown. The position of the Church Slavonic language, which has the status of "conditionally sacred", i.e. one that is closer to God, that, although contrary to Christian

teaching, but has strong local manifestations, was considered separately.

The language policy of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate is revealed for comparison. It is shown that the UOC-KP considered the Ukrainian language as the main resource for attracting patriotic flock and clergy, that, on the other hand, led to the impossibility to tip the balance in the favor of Ukrainianization of the UOC, as there was no critical mass of supporters of the Ukrainian language as a liturgical language in the UOC leadership.

Keywords: liturgical language, Church Slavonic language, bilingualism, language policies, Ukrainian Orthodox Church.

Постановка проблеми. Нова реальність, в якій опинилася українське православ'я після отримання Томосу, дозволяє провести дослідження мовної політики українських церков до цієї події як окремих історичних етапів – від здобуття незалежності Україною до Євромайдану, що пройшов під егідою двох видатних осіб – Митрополита Володимира (Сабодана) та Патріарха Філарета (Денисенка). Автор розглядає мовні політики церков у взаємодії трьох мов – української, російської та церковнослов'янської та двох церков, що ускладнює мовний ландшафт України напередодні Революції гідності та Російської збройної агресії на Сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор продовжує дослідження мовного існування українських церков та звертається до праць вітчизняних фахівців: Ю. П. Чорноморця, о. Андрея Дудченка, В. П. Волковського, Н. Стоколос, російського дослідника А. С. Десницького.

Мета статті - розкрити особливості мовної політики Української православної церкви в часи керування церквою Митрополитом Володимиром та мовний аспект взаємодії з Українською православною церквою Київського Патріархату.

Значною частиною національного становлення української державності є мовна політика. Спадщина 350-річного співіснування з Московською державою у складі Російської імперії та Радянського Союзу призводить до кола питань у мовному середовищі, на які не має однозначних відповідей. Відштовхування від мови як від маркера національної ідентичності в умовах сучасної України є конфліктним та недалекою шляхом розвитку української нації, тому що мовний розкол України по Дніпру дається взнаки у політиці, культурі. Тому більш адекватною стратегією є громадянське, політичне вирішення формування

української нації на противагу етно-ідентичності. Але, мова і в громадянському вимірі відіграє значну роль, оскільки громадянське суспільство ґрунтується на принципі примату нації, отже тяжіє до монолінгвізму. Приклади Швейцарії, Фінляндії або Канади є дуже цікавими в цьому контексті, але треба враховувати політичні та культурні відмінностями між Україною і вищевказаними країнами.

Елементом мовної ситуації в країні є мовне питання українських православних церков. На відміну від державного виміру, який розгортається у симбіозі і конфлікті двох мов – російської та української, церковний вимір збільшується до тримовності церковного життя: російської, української та церковнослов'янської мов, що в певному сенсі є спасінням для УПЦ від конфлікту бінарності мов в українському суспільстві.

Автор ставить за мету розкрити сучасний характер взаємовідносин та взаємовпливів мовних ситуацій українського православ'я (в першу чергу, на прикладі УПЦ МП) та українського суспільства напередодні Євромайдану, Військової агресії Росії на Сході України та отримання Томосу Православною Церквою України. Характер даних взаємовідносин залежить від загального місця церкви в українському суспільстві та від політичних вподобань та настроїв української православної еліти та інтелігенції. Другим чинником, який впливає на характер взаємовідносин є власні історико-культурні особливості функціонування мови, як у державі, так і у церкві, причому кожен з них має власну незалежну логіку мовної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Українська Православна Церква характеризувалася великою довірою в українському суспільстві, але чи конвертувалася ця довіра у вплив на православне населення України у питаннях мовної, політичної, національної визначеності?! Історія православної церкви в Україні показує сильний взаємовплив церкви та держави, саме в період сильного окатоличення та унії, православна церква стала провідником національних устремлінь, а церковнослов'янська мова (слов'янська мова) зазнавала впливів староукраїнської (руської) мови. Саме церковнослов'янська, а не руська-проста мова, була маркером ідентичності, що обумовило в подальшому приєднання до Московського патріархату.

Вже в період УНР українізаторська політика нерозривно була пов'язана з українізацією церкви. Першими справами Івана Огієнка, міністра віросповідань в уряді Директорії, були вимоги єпископам, щоб Євангеліє читалося українською мовою; проповіді виголошувалися державною мовою, служби Божі, читання та співи у церквах відправлялись за українською вимовою; висвячувались й

призначалися на церковні посади у духовному відомстві ті особи, які знають українську мову. Міністр, що призначив місячний термін для прийняття українського чину ЦСМ, зазначив: особи, що не виконають наказу, позбавляться своїх посад та будуть притягнені до судової відповідальності. В Кам'янці-Подільському засновано з ініціативи Огієнка курси української мови для священиків, дияконів, дяків та регентів [6, с. 55].

Що стосується Західної України в міжвоєнний період 1918-1939 роки, то, як зазначає дослідниця Н. Стоколос, українізація православної церкви проводилася за певної байдужості поляків та, в основному, під тиском української інтелігенції, а не священиків, які не дуже проблематизували питання мови богослужіння. Але позиція української інтелігенції полягала в тому, що українське богослужіння стане елементом української самоідентифікації мешканців Волині та Галичини [8, с. 46].

В самій православній церкві питання мови має свої особливості і, в першу чергу, це пов'язано з особливостями релігійної комунікації: вертикальної: Бог – Людина (та навпаки), горизонтальної: Людина – Людина (спільнота-спільнота). У випадку горизонтального виміру використання побутової мови виглядає логічно та абсолютно прийнятне, що відображається у використанні народної мови у проповідництві, церковній документалістиці, богослов'ї.

Становище православ'я перші десятиліття незалежності України вимагало від церкви вирішення питання мови богослужіння. Існувало декілька варіантів розвитку подій в українському православ'ї. Як зазначав Голова Літургійно-богословської комісії при Священному Синоді УПЦ архієпископ Філарет (Зверев): для УПЦ питання мови богослужіння не є гострим, оскільки дозволяється, за рішенням громади, україномовне або російськомовне, або слов'янськомовне богослужіння [12]. Але, як наголошує Голова комісії, що неможлива відмова церковнослов'янській мові у статусі головної мови богослужіння та її історичної, теологічної та літургічної винятковості. Цю тезу підкреслював предстоятель УПЦ Митрополит Володимир (Сабодан) у своєму зверненні до архієрейського собору, говорячи, що церковнослов'янська мова є надбанням слов'янського православ'я, є свідком тисячолітнього служіння Київської митрополії та, певної мірою, словесною іконою Божого слова.

Отже, митрополит Володимир дотримувався позиції свого давнього попередника митрополита Київського Філарета (Амфітеатрова), який критично ставився до спроб московського церковного гуртка по редагуванню та, навіть, перекладам богослужбових книг російською мовою. Філарет (Амфітеатров) надає

церковнослов'янській мові особливих конотацій, які можна назвати як "священна мова", що зрозуміло, є єретичним в християнській традиції [1, с. 327].

Ідея священності мови настільки ж давня, наскільки давні релігії писання. Там, де присутнє Слово Бога, Аллаха або ж іншого божественного буття, завжди ставиться питання про сакральність мови, якою звертається Бог. Історично розводяться поняття "священні мови" та "профетичні мови" [4]. Під "священими мовами" розуміються ті мови, якими промовляють священні писання та богослужбові мови, тоді як під "профетичними мовами" розуміються мови пророків та засновників релігій.

Проти ідеї священства мови повстало візантійське богослов'я. В житті Кирила-Костянтина вказується на його боротьбу проти єресі "тримовності", тобто, проти концепції виключно трьох мов богослужіння: єврейської, грецької та латини [5]. Цілком слушно і природно, що абсолютна більшість західних та східних отців Церкви та богословів не підтримують дану концепцію, виходячи з Євангелій та послань апостола Павла про те, якою мовою нести Слово іншим народам.

Таким чином, церковнослов'янська мова, як староболгарська мова, у IX столітті не могла навіть гіпотетично визнаватися священною. Взагалі, як зазначають дослідники мови богослужіння [11], християнству не притаманне *вийняткове* ставлення до якоїсь мови, крім визнання її історичних заслуг. Саме на такі аргументи посилається історичний опонент Філарета (Амфітеатрова) московський митрополит, святитель Філарет (Дроздов), який був натхненником перекладу Біблії російською мовою. Переклад Біблії був загальносвітовою тенденцією, тоді як питання про мову богослужіння підіймалось тільки в контексті редагування певних незрозумілих місць, а тим більше заміни слів, які набули в сучасній мові негативного, подеколи нецензурного, забарвлення.

Як показує Андрій Десницький, який аналізує сторічну дискусію щодо переведення богослужіння на народні мови, думка в російському православ'ї (українському в тому числі) має диверсифікований характер – від *реформаторів*, які повністю прагнуть перекласти богослужіння на російську мову (українську в українському контексті) до *консерваторів*, які захищають *вийнятковість* церковнослов'янської мови як богослужбової [1, с. 327-329].

Позиція реформаторів *ґрунтується* на декількох тезах: церковнослов'янська не є зрозумілою для прихожан, більшість православних церков ведуть службу національними мовами. Таку позицію умовно можна назвати дидактично-

катехитичною, тому що вона спрямована на когнітивне включення вірян у службу. На противагу реформаторам, консерватори заперечують богослужіння національними мовами, виходячи з наступних тез: проста народна мова є грубою та приземленою, вона знищує піднесений стан віруючих, національна мова ламає традиційність богослужіння і перетворює його на профанну дію, тоді як церковнослов'янська мова включає прихожан у систему сакральних дій, церковнослов'янська мова не є чужою мовою, а своєрідним «високим» стилем російської. Консерватори тяжіють до інтуїтивно-емоційної компоненти богослужіння, підтвердження чого можна зустріти у таких твердженнях як: "службу треба сприймати не головою, а серцем" [2]. Або, за влучним висловом Кирила Говоруна: "... проблема не в якості перекладу, хоча жоден з них не є досконалим, а проблемі сприйняття. Ні священники і архієреї, ні церковний народ не є готовими почути богослужіння російською мовою." [7]. Ще в XVII столітті Іван Вишенський категорично висловлювався проти потрапляння староукраїнських слів у церковнослов'янські требники, що він визначав як диявольські спокуси.

Православна церква у цілому, схиляючись до консервативної позиції, змушена була рахуватися з загальносвітовими тенденціями, що виливається у центристську позицію. Ця позиція полягає у дозволі проповідництва рідними мовами, перекладу богослужбових книг (тріодь, мінеї тощо) національними мовами з метою ознайомлення прихожан зі змістом служби, редагування церковнослов'янських текстів служби з використанням російського мовного матеріалу, але з першочерговим використанням церковнослов'янського лексику, російська можлива для часткової заміни строю речень. Крім того, офіційна позиція РПЦ дозволяє громадам за власним розсудом богослужіння рідною мовою.

В цьому контексті стає цікавим проєкт документу, розісланий для обговорення на місцевих рівнях в РПЦ, – "Церковнослов'янська мова в житті РПЦ ХХІ ст. " [10]. Церковнослов'янська мова визнається в цьому документі головною мовою богослужіння, при дозволі вести службу національними мовами. Церковнослов'янська мова є для РПЦ інструментом чи елементом єдності національних церков у її склад, складовою так званого "Русского Мира" [4]. Якщо мова є значною складовою при побудові конструкту – нації, то церковнослов'янська мова є значною складовою при побудові іншого конструкту – цивілізаційного проєкту "Русский Мир". Перехід богослужіння на національні мови – це розпад "Русского Мира" на національні проєкти, тому в проєкті

документу наголошується на важливості церковнослов'янської мови. Як чітко помітив о. Павло Хондзинський: "Єдність помісної Церкви, як правило, історично обумовлено єдністю її богослужбової мови. Богослужбова церковнослов'янська мова є сьогодні одним із важливіших гарантів справжньої духовної єдності Російської Церкви. І навпаки: широке розповсюдження богослужбової практики сучасними мовами неминуче запустить механізм центробіжних тенденцій, подолати які, скоріш за все, не вдасться." [10].

Чи є зв'язок між мовою богослужіння і національно-цивілізаційними конструктами? Звертаючись до конструкторської ролі мови, можна побачити як і коли використовувались ці концепції зв'язку мови і цивілізації. Латина, грецька, церковнослов'янська – всі ці мови мали статус інтермови в спільнотах, які бачили себе як універсуми. Конструювання цього універсуму повинно відбуватися наявністю однієї мови, в даному випадку мовою цивілізаційного проекту - конструкту не обов'язково має бути етнічною мовою – вона може бути штучною, священною. Таким чином, фіксація винятковості мови робить можливим проекти: Візантійська (давньогрецька мова), Європейсько-католицька (Латина), Російська (церковнослов'янська), Арабо-мусульманська (арабська мова) [3, с. 167].

Необхідно розглянути загальну ситуацію з богослужінням в українському контексті. В цілому УПЦ притримується позиції РПЦ у питанні мови літургії. Церковнослов'янська визнається як провідна і урочиста мова богослужіння, тоді як українська - вводиться місцевими рішеннями єпархій. Щодо введення української мови у церкву виникають декілька питань, які є суто українського походження, а саме політичні аспекти функціонування тієї чи іншої мови у церкві. На відміну від Росії, де церковнослов'янська може сприйматися вірянами або як "високий" стиль російської мови, або як інша мова, але "священна" мова, що можливо в ситуації диглосії, тобто функціонуванні двох мов у різних сферах людського буття, українська мова відіграє потужну функцію маркера ідентичності. Отже, українська церква стикається з необхідністю перекладу богослужіння українською мовою не з метою розуміння тексту, а з метою задоволення національної самоідентифікації українських прихожан. Питання розуміння тексту богослужіння в українських церковних колах безумовно має місце, але дуже часто до цього зводиться вся аргументація на користь перекладів.

Історично, мова церкви і богослужіння в Україні виконувала не тільки літургійну та катехитичну функції, але й була ознакою ідентичності – православності. Але мову церкви не можливо розглядати поза двох аспектів: поняття церкви як народу Божого та етнічного характеру автономних церков. В

Соціальній концепції РПЦ визнається національний вимір автокефальних церков, але тільки як поступка соціальній організації людства, яке складається з націй, оскільки сама вселенська церква є єдиним організмом *"немає ні елліна, ні іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос"* (Кол. 3. 11).

Саме поняття "нація" РПЦ розглядає в двох загальноприйнятих значеннях, не надаючи переваги жодній: як мовну, культурну, етнічну спільність людей і як громадянсько-політичну спільноту. Національні та патріотичні почуття в поміркованому вигляді, на противагу екстремістським націоналістичним чи етатичним поглядам, підтримуються РПЦ [9]. Така соціальна концепція РПЦ робить можливим амбівалентну позицію церковних кіл щодо національного виміру української православної церкви. Якщо схилитися до етнічної концепції нації, спираючись на її мовну та культурну ідентифікацію, то виникає питання щодо юрисдикції УПЦ на російську частину українського населення, адже українська церква – це церква українців, тоді як російську частину України має окормляти РПЦ напряду – така логіка *притаманна для частини* українського суспільства. Питання визначення російськості наштовхується на сучасну національну ситуацію в Україні, адже російськомовність не завжди означає російську національну ідентичність, оскільки, за статистикою, кількість російськомовних в Україні не співпадає з кількістю росіян за самоідентифікацією, яких в рази менше. На такі закиди УПЦ відповідає, що на неї покладена турбота про ті меншини, які не мають своїх національних церков на території України.

Мовна політика УПЦ КП на той час чітко артикулювалася як україноспрямована, що полягає у проповідництві, богослужінні, катехизації українською мовою. Патріарх Філарет безпосередньо очолював комісію з перекладу Біблії і богослужбових книг українською мовою. Ставка на етнічну українську спільність Київським Патріархатом відводила на другий план питання канонічності самого патріархату, про що свідчить наявність величезної кількості громад. Та свідомо україномовна частина, яка могла бути одним з центрів впливу в УПЦ МП на прийняття тих чи інших рішень, пов'язаних з українізацією церкви, каналізується/концентрується в УПЦ КП. Це, певним чином, відповідало політичним інтересам РПЦ, яка має автономну легітимну українську церкву-доньку, але, при цьому, позбавленої великої частки «мазепинського» крила в ній.

В самій УПЦ МП залишаються такі групи, як: україномовні українці, які байдужі щодо церковних та національних питань; україномовні українці, для

яких канонічність важливіше за національну ідентичність; російськомовні українці. Але, за рішенням Св. Синоду РПЦ в національних церквах дозволяється богослужіння національними мовами, що, певним чином, *виключає* проблематику мови з конфлікту між УПЦ МП і КП.

Отже, в самій Українській Православній Церкві мова богослужіння є важливою літургійною, теологічною, церковно-політичною, канонічною компонентою. Відсутність догматів щодо мови сильно збільшує політичну складову використання мови в церковному житті. Мова може набувати трансцендентного характеру і вимагати використання тільки тих мов, які мають трансцендентне походження, а може розглядатися як продукт людської діяльності у всьому мовному розмаїтті, що призводить зведення мови як до другорядного елементу богослужіння, як інструменту комунікації.

Що стосується української державної мовної політики напередодні Євромайдану, то вона була балансуючою і є політично кон'юнктурною. Закон про мови меншин, прийнятий у липні 2012 року, показував, що в державі немає цілісної стратегічної мовної політики, яка б відштовхувалася не від політичного сьогодення, а від майбутнього бачення нації. Поведінка влади нагадувала (й зараз нагадує) систему "виклик-реакція", де відсутня системність. Стратегія передбачає розуміння мовного виміру України через десятки років. Позиція Церкви щодо мовного закону та мовної політики характеризується невтручанням, але декларація 2006 року Всеукраїнської Ради Церков, в якій закликають українську владу не спекулювати на мовних питаннях і притримуватися Конституції України, у 2012 році стала небажаною для згадки, тому що з боку великої частини УПЦ спостерігається підтримка цього закону.

Аналіз сучасної мовної ситуації у державі та Церкві показує взаємозв'язок цих процесів. Мовна ситуація УПЦ обумовлена положеннями РПЦ та конкретною ситуацією в Україні. Положення РПЦ передбачають використання церковнослов'янської мови у богослужінні при можливості використання української, російської, румунської, болгарської та інших мов. Українська та російська мови, при дозволі впровадження, потребують правильних перекладів та редагувань.

Українська суспільна ситуація полягає у домінуванні російської мови на півдні, сході та в великих містах, тоді як українська мова розповсюджена в сільській місцевості, в центрі та на заході. Така ситуація диктує православним ієрархам їх уподобання в виборі мови богослужіння.

Мова богослужіння в конкретних громадах в більшості регіонів залежить від національної самоідентифікації і, в більшій мірі, від розуміння місця літургії в житті людини. Богослужіння в житті людини може розглядатися як дія – включення у традицію, емотивні дії, в такому випадку люди тяжіють до церковнослов'янської мови, як маркера традиції, а в іншому випадку, богослужіння може розглядатися як спілкування з Богом, як пізнання божественної реальності, яке потребує використання рідної мови. Але, за думкою деяких православних діячів: церковнослов'янська мова – це "високий" стиль рідної мови, української або російської [11].

Російськомовні українці, як правило, відвідують службу церковнослов'янською мовою, тоді як україномовні вимагають службу українською мовою.

УПЦ КП зосереджувалася на україномовних українцях, що призводить до переважно україномовних служб. Саме в УПЦ КП йшла більш активна перекладацька та редакційна діяльність без постійних контактів з УПЦ.

Таким чином, українська мовна ситуація має амбівалентний характер впливу на мову богослужіння УПЦ, оскільки саме такий характер закладений у положеннях РПЦ. Українська Православна Церква, в свою чергу, не має впливу на мовну ситуацію України через мову богослужіння, а використання церковнослов'янської мови впливає на почуття загальноправославної ідентифікації, тоді як використання національних мов у богослужінні тільки закріплює національну самоідентифікацію.

Висновки. Ретроспективний огляд мовної політики Української православної церкви, очолюваної Митрополитом Володимиром, дозволяє нам показати ті точки напруги, які існували в українському суспільстві напередодні Євромайдану та Російської збройної агресії у сфері богослужбової мови українського православ'я. Центристська позиція Володимира Сабодана дозволяла УПЦ знаходитися не на маргінесі суспільного життя, як це сталося за Онуфрія, а бути головною церквою українського народу. Радикальність та фундаменталізм наступників предстоятеля Володимира призвели до втрати довіри українського суспільства, відтоку великої кількості патріотично налаштованих священників та пастви до ПЦУ.

Література:

1. Біленко І. Мова як елемент національного релігійно-церковного життя (У світлі візій І.Огієнка) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті

українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 18-19 лютого 1997 р. До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. – С.55-56.

2. Говорун Кирилл, архимандрит: Церковнославянський язык жив и способен адаптироваться. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.nakanune.ru/articles/15554/>

3. Десницкий А.С.. Писание – Предание – Современность. – К.: Центр Православной Книги, 2007 – 406 с.

4. Житие Мефодия и Кирилла, учителей Словенских. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.patriarchia.ru/db/text/15666.html>

5. Зверев Филарет, архиеп. Главная ценность – Господь, а не язык богослужения. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://orthodoxy.org.ua/content/v-moei-zhizni-vse-proiskhodit-po-vole-bozhei-i-ya-etomu-rad-episkop-novokakhovskii-i-genicheskii-filaret-zverev-19740>

6. Камчатнов Александр. Сакральный славянский язык в Церкви и культуре. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.pravoslavie.ru/smi/44289.htm>

7. Людоговский Ф. Б. Проблема понятности богослужебного языка: путь разума в поисках истины. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.slavdict.narod.ru/art08.htm>

8. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>

9. Проект документа «Церковнославянский язык в жизни Русской Православной Церкви XXI века». – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.bogoslov.ru/text/1762795.html>

10. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (кін. XIX – перша половина XX ст.). – Рівне: Ліста, – 2003 – 418 с.

11. Целковский Г.А. Религиозный язык в ритуале как в космогоническом акте. Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2012 – 348 с. Стор. 165-180.

12. Целковский Геннадий. Ценностная роль языка в религии и нации. – електронний ресурс – режим доступу до статті: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/15452-cennostnaya-rol-yazyka-v-religii-i-nacii.html>

References:

1. Bilenko. Mova yak element natsionalnoho relihiino-tserkovnoho zhyttia (U svitli vizii I.Ohienka) // Dukhovna i naukovo-pedahohichna diialnist I.I.Ohienka (1882-1972) v konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia: Naukovi dopovidi druhoi Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii. 18-19 liutoho 1997 r. Do 115-richchia vid dnia narodzhennia. – Kamianets-Podilskyi – Kyiv, 1997. – S.55-56.

2. Desnytskyi A.S. Pysanye – Predanye – Sovremennost. – К.: Tsentr Pravoslavnoi Knyhy, 2007 – 406 s.

3. Hovorun Kyryll, arkhymandryt: Tserkovnoslavianskyi yazyk zhyv y sposoben adaptirovatsia. – elektronnyi resurs – rezhym dostupu do statii: <http://www.nakanune.ru/articles/15554/>

4. Kamchatnov Aleksandr. Sakralnyi slavianskyi yazyk v Tserkvy y kulture. – elektronnyi resurs – rezhym dostupu do statii: <http://www.pravoslavie.ru/smi/44289.htm>

5. Liudohovskiy F. B. Problema poniatnosti bohoslužebnogo yazyka: put razuma v poyskakh ystyny. – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://www.slavdict.narod.ru/art08.htm>
6. Osnovy sotsyalnoi kontseptsyy Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy. – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
7. Proekt dokumenta «Tserkovnoslavianskiy yazyk v zhyzny Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy XXI veka». – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://www.bogoslov.ru/text/1762795.html>
8. Stokolos N.. Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (kin. XIX – persha polovyna XX st.). – Rivne: Lista, – 2003 – 418 s.
9. Tselkovskiy G.A.. Relyhioznyy yazyk v rytuale kak v kosmohonycheskom akte. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. – Seriya: Filosofiia. Sotsiologiiia. Politologiiia. – Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU, 2012 – 348 s. Stor. 165-180.
10. Tselkovskiy Gennadiy. Tsennostnaia rol yazyka v relyhyi y natsyy. – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/15452-cennostnaya-rol-yazyka-v-religii-i-nacii.html>
11. Zhytye Mefodyia y Kyrylla, uchyteli Slovenskykh. – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://www.patriarchia.ru/db/text/15666.html>
12. Zverev Fylaret, arkhyp. Hlavnaia tsennost – Hospod, a ne yazyk bohosluzheniya. – elektronnyi resurs – rezhyim dostupu do statti: <http://orthodoxy.org.ua/content/v-moei-zhizni-vse-proiskhodit-po-vole-bozhei-i-ya-etomu-rad-episkop-novokakhovskii-i-genicheskii-filaret-zverev-19740>